

Сторінка молодого дослідника

УДК 94 (477) «19»

Шаталов Д.В.

**ЗОБРАЖЕННЯ ЗАПОРОЗЬКОГО КОЗАЦТВА У ТВОРЧОСТІ
В.Т. НАРЕЖНОГО ЯК ВІДБИТОК МАСОВИХ УЯВЛЕНЬ ПЕРШОЇ
ЧВЕРТІ ХІХ СТ.¹**

У статті зроблено спробу через вивчення прози В.Т. Нарезного визначити позаісторіографічні, повсякденні уявлення щодо історії Запорозької Січі у першій чверті ХІХ ст.

Ключові слова: Запорізька Січ, запорожці, В.Т. Нарезний, література, повсякденні уявлення.

В статье сделана попытка путем изучения прозы В.Т. Нарезного определить внеисториографические, повседневные представления об истории Запорожской Сечи в первой четверти XIX ст.

Ключевые слова: Запорожская Сечь, запорожцы, В.Т. Нарезный, литература, повседневные представления.

In the paper author attempt by study of prose of V.T. Narezhnyy to define non-historiographical, everyday notions about history of Zaporizhzhska Sich in the first quarter of the XIX century.

Key words: Zaporizhzhska Sich, Zaporozhians Cossacks, V.T. Narezhnyy, literature, everyday notions.

Питання щодо уявлень про історію запорозьких козаків у другій половині ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. видається добре розробленим в історіографії. Але разом з тим ситуація не така однозначна – при наявності великої кількості робіт, присвячених вивченню уявлень про запорозьку минувшину у творах тогочасних істориків, залишається майже невідомим сприйняття її людьми, які спеціально історією не цікавились. Відповідь на нього, принаймні часткову, може дати вивчення літературних творів та реакції читачів на них. Спробуємо розкрити потенціал такого роду джерел на прикладі відображення історії запорозьких козаків у прозі В.Т. Нарезного, автора одних з перших у російській літературі художніх текстів на запорізьку тематику.

Василь Трохимович Нарезний (1780-1825) був вихідцем з Гетьманщини, з родини дрібного шляхтича Миргородського повіту. До 12 років мешкав на батьківщині, потім виїхав на навчання до Москви. Згодом служив на різних посадах у Грузії та у Санкт-Петербурзі. Свою літературну діяльність він розпочав ще з 18 років, але великої слави не здобув ні за життя, ні у визнанні нащадків, тож цілком обґрунтовано може вважатися «літератором другого

¹ Автор висловлює щире подяку А.А. Лихацькому за допомогу в отриманні матеріалів для написання даної статті.

плану». Зате в літературознавців автор користується певною популярністю, перш за все як один з основоположників жанру російського роману.

Найбільш яскраво історія Запорожжя відображена у двох творах В. Т. Нарєжного: романі «Бурсак» та повісті «Запорожец». Обидва з'явилися друком у 1824 р, хоча точна дата їх написання невідома і можлива у проміжку 1814-1824 рр. [1, с. 98-99].

Сучасні літературознавці (історики, здається, зовсім зігнорували спадок літератора) визнають умовну історичність цих творів В. Т. Нарєжного [5, с. 94; 7, с. 29-30; 8, с. 22; 9, с. 7]. Висновок цей не викликає заперечень. Але дуже важко погодитися з деякими інтерпретаціями зображення Січі. Так, на думку В. Подриги, «В. Наріжний, перебуваючи під впливом імперського міфу про козаків-січовиків як волоцюг, зображує Запорожжя місцем злодіїв. Але, попри це, у його творах зберігається народне уявлення про Січ як центр боротьби за волю України. Не останню роль у змалюванні запорожця-розбишаки відіграла та обставина, що на початку ХІХ ст. була популярною тема розбійництва» [13, с. 8].

Доволі сумнівними видаються і висновки В. Мацапури: «Нарєжний одним із перших у літературі звертається до панорамного зображення картин Січі і робить це з епічним розмахом. Не дотримуючись точної хронології, письменник створює свій міф про Запорозьку Січ. ... письменникові вдалося дати уявлення про Україну ХVІІ століття як самостійну державу зі своїм «повелителем» – гетьманом, з військовим захистом (Запорозька Січ), з власною грошовою одиницею (гривня), зі своєрідними звичаями, законами тощо» [9, с. 7]. Особливо важко погодитися з твердженням про самостійність письменника в створенні образу Січі.

Спробуємо визначити, яке саме зображення Запорожжя подав В.Т. Нарєжний. Історичний період, в який відбувалася дія у творах, визначається лише приблизно. В «Запорожце» час має умовний характер, єдиним орієнтиром є факт, що Січ знаходилась в залежності від московського царя. Ця обставина дозволяє вважати, що автор зображував період 1654-1708 рр. В «Бурсаке» події відзначаються «згущеним історизмом», тому, орієнтуючись на зображення історії Гетьманщини в романі, їх можна віднести до другої половини ХVІІ ст.

Січовий лад літератор вважав за потрібне описати доволі детально. В «Запорожце» устрою Січі спеціально відведено доволі розлогий екскурс. Автор знаходився цілком у рамках просвітницького дискурсу. Отже, Запорозька Січ була розташована «в юго-восточном краю Европы», там початково «поселились ... разного звания малороссияне, не находившие в отчизне своей ни крова, ни пищи». Задля уникнення усіляких внутрішніх конфліктів, «могущих небольшую республику эту ниспровергнуть», жінкам було заборонено доступ на Січ. Тож вони, а також одружені козаки, ремісники та торговці всіх віросповідань мали право мешкати в передмістях Січі та на довколишніх хуторах [10, с. 156].

Доступ на Запорожжя було відкрито для всіх бажаючих. При прийомі в запорозьке товариство козаків не цікавили обставини життя та віросповідання

«неофіта», тим більше що «при вступленні в это особенного рода общество, подобно как при посвящении в монашество, надо оставить все прежние титулы и знаки отличия; там все равны: сегодня кошевой атаман или судья, а завтра простой казак; при принятии нового собрата ему дают прозвание, какое вздумается, бреют голову, оставляя один оселедец, и этот профан в короткое время становится посвященным в таинствах запорожских» [10, с. 156].

Основним зайняттям запорожців була війна з турками та татарами, але ними круг ворогів не обмежувався. У головного героя повісті Авеніра Булата «десять лет прошли почти в непрерывных походах против разных неприятелей, а иногда, не хочу греха таить, - иногда против самих малороссиян, хотя и против воли» [10, с. 168]. Запорожжя взагалі характеризується анархічністю: «Хотя устройство Запорожской Сечи сделано на тот конец, чтобы храбрые казаки защищали пределы Российские от беспрестанных нападений соседей, всегда хищных, всегда вероломных, однако и самые эти защитники, сколько по уродливому образованию правления, столько и потому, что почти половина их состояла из иностранцев, для которых выгоды России или ничего, или очень мало значили, нередко бывали гибельнее для родных своих, чем неверные, а потому я для отведения от войска угрожавшей бури два раза бывал в Москве...» [10, с. 168].

При цьому, в «Бурсаку» Запорожжя виступало незалежною силою, з якою рахувався гетьман. Останній не наважився силою повернути свою збіглу доньку, яка мешкала на запорозьких землях, саме через «опасность раздражить запорожцев» і натомість вдався до таємного викрадення [11, с. 438]. У той же час Запорожжя мало зв'язок з Гетьманщиною, принаймні між ними відбувалася постійна циркуляція населення: «как из Батурина в Запорожскую Сечь, так и обратно беспрестанные бывают выходцы» [11, с. 385].

Та, як би не було, Запорожжя в обох творах є приреченим на занепад. Авенір Булат, «узнав обстоятельно весь образ правления в Сечи, источники общественных и частных доходов, нравственность чиновников и простых воинов, ... сказал самому себе: когда знатнейшие царства и республики пали в свое время, то как не последовать этого и с Сечью Запорожскою? Пройдет столетие, и, может быть, одним только географам будет известно место, где стояла некогда Сечь Запорожская» [10, с. 169].

Аналогічно устами одного зі своїх персонажів автор пророкує Січі загибель в «Бурсаку»: «Рано или поздно, а которая-нибудь из соседних держав обрушится на нас всеми силами, и – что из Сечи останется? Кучи золы и громады черепов казацких» [11, с. 440]. Та якщо тут занепад можна приписати зовнішнім силам, то в «Запорожце» він однозначно зумовлений самим устроєм Січі.

Внутрішній устрій Запорожжя та ієрархія його мешканців особливо не деталізовані письменником. За описом у «Запорожце», керуючим складом виступала старшина. Наповнення цього поняття В. Т. Нарезний розкрив у примітці: «Этим именем вообще называются все начальники, как то: войсковой и куренные атаманы, судья и проч.», з інших посадовців згадано писаря

[10, с. 156]. Назва головної керуючої посади – «войскової атамана», яку письменник вживав в обох творах – має виразне сучасне автору звучання. Цікаво, що при цьому один раз в «Запорожці» згадано таку посаду «кошевого атамана» [10, с. 156]. Внутрішній простір Січі (її декілька разів названо «городом») включав церкву Миколи-угодника, курені та дім військового атамана. За межами Січі розташовувалася вся торгівельно-розважальна інфраструктура.

Характеристику самих січовиків в «Запорожці», окрім вже наведених описів, автор обмежив тільки постійним вживанням відносно них епітету «храбрые» та показом побожності. «Бурсак» дозволяє побачити куди більш рельєфний образ. В романі запорожці зображені не в вельми привабливому світлі, як розбишаки та розбійники. Січ була «чудовищною столицею свободи, равенства и бесчиния всякого рода», а запис у козаки давав «высокое право похабничать, забиячить и даже разбойничать (последнее дозволяется только вне пределов запорожских)» [11, с. 432]. Серед тамтешніх козаків звичаєм, «сделавшемся уже законом», був продаж захоплених ними жінок туркам, татарам або полякам [11, с. 436]. Життя на Запорожжі було «убийственным и даже бесчестным», запорожець Реас волів покинути «такую поганую жизнь, которая несравненно хуже цыганской» (перед тим у романі циганське життя зображеного як цілком дикунське та непідкорене жодним законам моралі) [11, с. 440]. До цих рис долучалася ще й інша ознака варварства, наведена в «Запорожці»: дітей Авеніра навчали ночами - «ибо открыто заниматься учением почиталось в этой чудной столице большим беззаконием» [10, с. 164].

Однак покинути таке життя було не так то й легко. На пропозицію Реасу, який виявився не вельми в захваті від січових порядків, залишити її, останній відповів: «Если бы я и согласился кинуть, то как это сделать? Разве не известно тебе, чему подвергается всякий, осмеливающийся сделаться изменником своей клятве?». Відповідь йому містила мало симпатичні для образу Січі порівняння: «Что значит такая клятва? ...если бы ты обещался медведю вечно жить в его логовище, куда завела тебя злая судьба твоя, то неужели не воспользовался бы первым случаем уйти от чудовища, чем каждую минуту опасаться растерзания?» [11, с. 440]. Прикметно, що саму втечу з Запорожжя члени цього «союза освобождения от добровольной неволи» здійснили під приводом нападу «на некоторое малороссийское селение».

Цікаво, що запорозькі козаки в романі називаються в абсолютній більшості випадків чорноморцями¹, саме Запорожжя інколи іменується Чорноморією [11, с. 385]. Низовики, з огляду на умови прийому до товариства, не повинні були мати окремої етнічності. Але одночасно вони фігурували в романі в переліках представників різних народів – поляків, українців, турків; були чорноморський наряд і танці, відмінні від польських та українських. У романі присутні чорноморці, які порвали зв'язки з Січчю, але все ж зберігали найменування. Отже, для автора січові козаки являли окрему культурну спільноту:

¹ Назва Чорноморське козацьке військо була прийнята лише у 1788 р.

Помітно те, що в «Запорожці», не дивлячись на зображення анархічності січовиків, автор обійшовся загалом без темних фарб, яких не пошкодував у «Бурсаку». Можливим поясненням цього є те, що «Запорожець» представляв погляд на Січ з середини, тоді як «Бурсак» презентував український ракурс.

Отже, погляди В. Т. Нарезного щодо Запорожжя не вельми відрізняються від пануючого наприкінці XVIII – на початку XIX ст. дискурсу [6, с. 14-26; 14; 15]. Це робить сумнівною думку про творення літератором якогось самостійного образу Січі. Але одночасно тексти цього автора ніяким чином не демонструють знайомства з сучасними йому історичними працями.

Російська літературна критика прийняла зображення В.Т. Нарезним запорозької минувшини цілком прихильно. Історичного компоненту в творах торкнулося не багато з рецензентів, але в оцінках вони були майже одноголосні. Так, оглядач журналу «Благонамеренный» вважав, що в «Бурсаке» «Малороссия, обычаи Малороссийские, Гетманский двор, Шляхетство, Сечь Запорожская и пр. описаны превосходно» [3, с. 275]. І більше того, на його думку цей роман можна було прочитати не тільки із задоволенням, але і з користю – оскільки «он дает нам многия понятия о древних обычаях Малороссии» [3, с. 280].

Подібним чином і в рецензії, вміщеній в «Сыне отечества», йшлося, що в «Бурсаке» заслуговують «особенного внимания черты малороссийского быту и старинных обычаев того края», котрі «исчезают под шлифовкою общего просвещения» [цит. по: 7, с. 27].

Рецензент «Литературных листков» покритикував В. Т. Нарезного за літературні, перш за все мовні, вади його роману, але, разом з тим, вважав, що «рассказ жив, завязка занимательна, изображение Малороссии и запорожских нравов верно» [4, с. 50].

Більше того, сприйняття історичної частини творів не змінилося і в другій половині XIX ст. Рецензент «Отечественных записок» у 1862 р. відзначив, що виконаний у довальтерскоттівській традиції «Бурсак» є, з точки зору сюжету, «просто замысловатая сказка» із загалом стереотипними характерами героїв. Однак, «несмотря на эту всю подражательность, историческая почва пробивается в романе всюду, без ведома даже автора. Видно, что близки были предания воинственно-кочевой малороссийской старины... Жизнь и нравы бурсаков, казачество, малороссийские и польские паны, жида, шинкари – все это смешивается и мелькает перед вами в романе, как в калейдоскопе... Вы найдете в «Бурсаке» множество исторических внешних черт, верно схваченных и набросанных» [12, с. 68-69].

Якщо судити за оцінками, даними дослідницею творчості В. Т. Нарезного Н. А. Белозерською, історичні реалії творів письменника цілком задовольняли читача й наприкінці XIX ст. На її думку, «Запорожець» починається з «прекрасной, вполне реальной картины Запорожской сечи», а

наприкінці повісті автор помістив «краткий строго исторический очерк описываемой им Запорожской сечи»¹ [1, с. 113-114].

Отже, зображення запорожців у творах В. Т. Нарезного цілком влаштувало читачів ХІХ ст. Але його тексти не демонструють знайомства автора зі змістом тогочасних історичних праць (більш яскраво ніж із запорожцями це видно щодо зображення історії Гетьманщини в «Бурсаке»). Залишається припустити, що історичне наповнення базується головним чином на повсякденних знаннях автора. Власне кажучи, це вже підмітив у 1862 р. рецензент «Отечественных записок», кажучи про «предания воинственно-кочевой малороссийской старины» як джерела, на яких базується історична частина твору [12, с. 69]. Аналогічно, Н. А. Белозерська бачила можливим джерелом для змалювання письменником гетьманського побуту вплив дитячих малоросійських вражень [1, с. 4-5, 125-126]. Однак сумнівно, що автор обмежився лише ними². Він, схоже, також переніс на минуле ще й деякі риси сучасних йому козаків – хоча б посаду «войскового атамана» у запорожців та саму назву «чорноморців». Однак, сприйняття твору рецензентами переконує, що змалювання минувшини запорізьких козаків літератором приблизно відповідає баченню її читачами, їх буденним уявленням про історію українських земель. На завершення варто підкреслити, що твори В. Т. Нарезного не викликали значного відгуку в читацьких та літераторських колах того часу. Тож, для детальнішої фіксації сприйняття козацької доби читачами необхідні подальші студії над більш резонансними працями, наприклад М.В. Гоголя та О.С. Пушкіна.

Бібліографічні посилання:

1. Белозерская Н. А. Василий Трофимович Нарезный. Историко-литературный очерк / Н. А. Белозерская. – СПб., – 1896. – Ч. 2. – С. 1-159.
2. Белозерская Надежда Александровна // Русские писатели. 1800–1917: Биографический словарь / Редкол.: П. А. Николаев (гл. ред.) и др. – М.: Советская энциклопедия, 1989. – Т. 1: А-Г. – С. 222.
3. Бурсак, Малороссийская Повесть, сочинение Василия Нарезного, в четырех частях [рецензия] // Благонамеренный – 1824. – Ч. 27. – С. 274-280.
4. Бурсак, Малороссийская Повесть, сочинение Василия Нарезного [рецензия] // Литературные листки – 1824 – Ч. IV. – С. 49-50.
5. Грабович Г. Теорія та історія: «горизонт сподівань» і рання рецепція нової української літератури / Г. Грабович. // Грабович Г. Г. До історії української літератури: дослідження, есе, полеміка – К.: Основи, 1997. – С. 46-136.
6. Каюк С.М. Задунайська Січ (1775-1828 pp.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / С.М. Каюк; Дніпропетровський держ. ун-т. – Д., 1999. – 205 с.
7. Манн Ю.В. У истоков русского романа / Ю.В. Манн // Манн Ю.В. Диалектика художественного образа. – М.: Советский писатель, 1987. – С. 8-39.

¹ Однак, Н.А. Белозерську важко назвати пересічним читачем *історичного* твору. Вона була в близьких стосунках з діячами українофільського руху, у 1868-73 pp. була літературним секретарем М. Костомарова, сама є автором ряду праць з російської історії [2, с. 222].

² До того ж, невідомо як корелювалися дитячі враження (нагадаємо, автор лишив Малоросію в дванадцятирічному віці), з набутими в подальшому знаннями з історії.

8. Марченко Т.М. Епоха Богдана Хмельницького в російській романтичній картині світу: трансформація фольклорних, літописних, історіографічних традицій: автореф. дис. докт. філол. наук. / Т.М. Марченко; Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського – Сімферополь, 2011. – 43 с.

9. Мацапура В.І. Українська тема в російській літературі першої половини ХІХ століття (проблеми еволюції, міфологізації, інтертекстуальності): автореф. дис. докт. філол. наук / В. І. Мацапура; Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського – Сімферополь, 2002. – 33 с.

10. Нарезный В.Т. Запорожец / В.Т. Нарезный // Нарезный В.Т. Славенские вечера / сост., вступ. ст. и примеч. Н. Ф. Шахмагонова. – М.: Правда, 1990. – С. 112-172.

11. Нарезный В.Т. Бурсак / В.Т. Нарезный // Нарезный В. Т. Славенские вечера / сост., вступ. ст. и примеч. Н. Ф. Шахмагонова. – М.: Правда, 1990. – С. 173-456.

12. Новыя книги // Отечественные записки. – 1862. – Т. СXLV. – С. 61-77.

13. Подрига В.М. Українська російськомовна проза кінця ХVІІІ – першої третини ХІХ ст.: автореф. дис. канд. філологічних наук / В.М. Подрига; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. – Київ, 2008. – 23 с.

14. Полонська-Василенко Н. Маніфест 3 серпня 1775 року в світлі тогочасних ідей / Н. Полонська-Василенко // Полонська-Василенко Н. Запоріжжя ХVІІІ ст. та його спадщина. – Мюнхен: Дніпрова хвиля, 1965. – Т. І. – С. 138-185.

15. Шаталов Д. В. Українське козацтво очима російських мандрівників початку ХІХ ст. / Д. В. Шаталов // Історія і культура Придніпров'я: Невідомі та маловідомі сторінки. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2013. – Вип. 10. – С. 195-204.

Надійшла до редколегії 09.04.2014.